

XIII ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme

An Assesment on The Socio-Economic Life of The 13th and 14th Centuries Artukids

Öz

Cezire adı verilen bölgede üç yüzyıldan fazla, üç ayrı beylik halinde varlık gösteren Artuklular, bahse konu coğrafyanın bitmek bilmeyen siyasi karmaşasına rağmen barış ve refah dolu bir yönetim inşa etmiştir. İzledikleri uzlaşmacı ve denge siyasetini önceleyen politikalar sayesinde, idareleri altındaki halkların barış içinde yaşayarak bu coğrafyanın iktisadi, kültürel ve sanatsal üretime ciddi katkıda bulunmasını sağlamış ve arkalarında izleri kolay kolay silinmeyecek bir miras bırakmalarına vesile olmuşlardır.

Ağır vergilerin kaldırılması, ticari yolların, pazar ve panayırların güvenliğinin sağlanarak konaklama imkânlarının artırılması, şehirlerin imar ve inşası, uluslararası ticaretin ve yerli üreticinin teşvik edilmesi gibi tedbirlerle halkın ekonomik refahının artmasına yönelik atılımlar, ekonominin canlanmasına ve bölgenin bir ticari merkez olarak önem kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Abstract

By ruling more than three centuries over the region called as Jazeera, Artuqids established three emirates and constructed a peaceful and prosperous administration despite the unending political turmoil of the mentioned geography. By embracing a policy prioritizing political compromise and balance, they ensured peoples of the region live in peace and thus made them contribute considerably to the economical, cultural and artistic production of these territories, and led them to leave an unerasable heritage.

Leaps toward increasing economic prosperity of people such as abolition of heavy taxes, increase in the number of accommodation facilities through maintaining the order and safety of trade routes, bazaars and fairs, construction and improvement of cities, reinforcements for international trade and domestic production precipitated a regional economic revival and provided a basis for the region to gain importance as a commercial center.

Giriş

Artuklu beyleri, başlangıçta, çeşitli kent ve coğrafi bölgelerde hâkimiyet kurmakla birlikte, kurdukları idari birimlerden üç tanesi, Hısn Keyfa, Mardin ve Harput, diğerlerine nazaran uzun soluklu mevcudiyet göstermiştir. Artuklulara adını veren ve daha önceleri Selçuklu sultanlarına emirlik yapmakta olan Artuk Bey, beylik kurmakta geç kalmış olsa da selefleri siyasi egemenlik kurmayı başarmışlardır (Turan, 2013:147). Hayatı boyunca fetih ve seferlere katılmış olan ancak bir beylik kurması mümkün olmayan Artuk Bey'in vefatından sonraki yıllarda, oğulları İlgazi ve Sökmen tarafından Mardin ve Hasankeyf'te onun adına itafen iki ayrı Artuklu Beyliği kurulmuştur. Anadolu'da yoğun hâkimiyet mücadeleleri ve karışıklıklar ile Haçlı Seferlerinin de etkilerini hissettiren bir dönemde varlık göstermeye başlamışlardır. Bütün bu gelişmelere rağmen halkın refahının yüksek tutulması konusunda önlemler alan hükümdarlar yukarıda isimleri zikredilen şehirlerdeki hâkimiyet süreçlerinde, bölgedeki birçok şehre kıyasla, parlak devirler yaşanmasını sağlamışlardır. Bu değerlendirme çalışmasında da Artukluların iktisadi hayatında etkili olan tarımsal faaliyetler, ticaret yolları üzerindeki ticareti düzenleme çabaları, ticari hayatta vakıfların rolleri ile birlikte devletin sosyal ve iktisadi hayat üzerinde rahatlatıcı ve halkın refahını önceleyen politikaları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Hüseyin Erkan Bedirhanoglu

Araş. Gör. Dr., Anadolu Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
erkanbedirhanoglu1980@gmail.com

Article Type / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Artuklular, Ticaret, Tarım, Ekonomik Yapı

Keywords

Artuqids, Trade, Agriculture, Economic Structure

Bilgilendirme

Bu makale Hüseyin Erkan Bedirhanoglu'nun doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

JEL: H11, H57, H83

Submitted: 09 / 10 / 2018

Revised: 23 / 10 / 2018

Accepted: 27 / 10 / 2018

1. Tarım

Artukluların hüküm sürdükleri devirlerde, ülkelerin ekonomik etkinliklerinin toprağa ve ticaret yollarına dayalı olduğu açıktır. Ziraat, dönemin insan topluluklarının temel geçim kaynağı olduğundan toprakların verimli olması, toprağa dayalı üretim yapan ülke ve/veya toplumlar için birincil önemi haiz bir faktördü. Ayrıca, toprakların ya da şehirlerin önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, ülke ekonomisi açısından önem arz eden başka bir faktördü. Artukluların hâkim oldukları coğrafya, bu iki özelliği de taşıyordu. Ziraatle uğraşan kadim kültürlerden bu yana Verimli Hilal, zengin akarsularıyla, üzerinde yaşayan uygarlıklara hayat vermeye ve onları beslemeye devam ediyordu. Nitekim Ebu'l-Fida, Münkızoğulları'ndan tarihçi ve edip İbn Münkız, Subhu'l-A'şa müellifi Kalkaşandi, Marco Polo ve Endülüslü Arap seyyah İbn Cübeyr gibi şahsiyetler eserlerinde, bölgenin ziraat, bağ, bahçe ve bostan zenginliğinden ve verimliliğinden sıkça bahsetmektedir (Gül, 2008:434, Polo, 1971:24).

Bu nedenle, Artuklu ekonomisi için başta gelen geçim kaynağının tarım olduğunu katıyetle söyleyebiliriz. Kaldı ki, tarım Artuklu hanedanı hüküm sürmeden önce de Cezire şehirlerinin birinci gelir kalemiydi. Örneğin hicri dördüncü asırda, Diyarbekir'de Erzen 1.056.000, Amid 1.150.000, Meyyafarikin 856.000, Hısn Keyfa 350.000 dirhemlik yıllık gelire sahiptir (Gül, 2008:435). Hasankeyf'teki tahıl üretimi, nüfusun yıllık ihtiyacını giderecek boyuttaydı. Gül'ün verdiği bilgiye göre, on birinci ve on ikinci asırda bu şehirler zirai olarak oldukça gelişmişti; mesela Meyyafarikin şehrinde 265 köy tarımla uğraşıyordu. Diyarbekir'in, nehirlerin suladığı bağ ve bostanlarla dolu olduğu, aynı şekilde Mardin, Nusaybin, Siirt ve Bitlis'te de zeytin, fındık ve meyve bahçelerinin bulunduğu; Resulayn'da su kaynaklarının çokluğu (El-Hamevi, 1955:288)) ve tahılla pamuk tarımının gelişmiş olduğu döneme ait kaynaklarda yer almaktadır (Gül, 2008:436). Ancak burada belirtmek gerekir ki, bölgede iyi tarımı mümkün ve bu denli bereketli kılan ana faktör, iklim koşullarının elverişliliği ve coğrafyanın yeterli yağış almasıydı. Elbette ki, inşa edilen sulama kanalları, açılan sarnıç ve göletler, bu yağışların etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamaktaydı. Mardin melikleri, bu sulak arazide pek çok bahçe de kurmuştu. Bunlardan biri de Melik Said'in kurduğu Firdevs Bahçesi ve mesire alanıydı. Mardin açıklarındaki Harzem de Artuklu idarecilerinin istirahat mekânlarından biriydi (Gül, 2008:436).

2. Ticaret Yolları

Ortaçağlarda, İslâm dünyasındaki şehir yapılanması, merkezde kurulan bir cami ve etrafında örgütlenen külliye ile yine merkezde yer alan bir çarşı ve çevre-çeperde yer alan mahalleler ile teşekkül ediyordu. Şehirlerde sürdürülen iktisadi faaliyetler, şehir merkezinde yer alan bu çarşı etrafında şekillenmekteydi. Pazar ya da çarşı, bölgenin coğrafi nitelikleri ve üretimin yapıldığı kalemlere bağlı olarak bölgesel ya da bölgelerarası özelliği de haiz olabilmekteydi. Örneğin önemli bir limanın kenarında yer alan bir şehir, ihracat ve ithalatın da merkezi olabiliyordu. Elbette ki, hinterlandın varlığı, bu iktisadi kapasiteyi taşımanın gereği idi. Bu nedenle, bilhassa karayolu ile ticaretin önem kazandığı ortaçağlarda, el-Cezire gibi, jeostratejik coğrafyalar, daha da önemli hale geliyordu. Ticaretin gelişmesi, savunmanın da geliştirilmesi gerekliliğini beraberinde getiriyor, bu da bölgede yaygın olarak rastlandığı gibi, kale-şehirlerin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Ticaretin sürmesi, kervanların güven içinde seyahat etmelerine, aynı zamanda güven içinde konaklayarak ticari işlemlerini asayiş içinde yapmalarına bağlıydı. Kervanların konaklamaları için yapılan kervansarayların bu anlamdaki fonksiyonu tartışmasızdır. Bundan dolayı, ticari refahını arttırmak isteyen devletler, hem kendi toprakları sathı mailinde güvenliği sağlamak, hem de seyahat yollarını ve bu kervansarayların işlevini en iyi şekilde getirmekle yükümlüydü. Nitekim İslâm topraklarında da bu düstur gereğince yerine getirilmiştir. İster Artuklular gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış fakat emirlik niteliğindeki küçük devletler, ister Selçuklular gibi daha geniş coğrafyada hüküm süren büyük devletler, kervan yollarının güvenliğini her zaman önemsemiştir. Halkın refah standartlarını sürdürebilmesinde, bu ticari akışın kesintiye uğramaması gerekiyordu.

Dönemin en önemli kervan yollarından olan İpekyolu da bu tür bir kervan yoluydu. Ana yolları kritik tali yollara bağlayarak ticaret ağını genişletiyordu. Baharat Yoluyla gelen ürünler İpekyolu

üzerinden önemli merkezlere ulaştırılmaktaydı. İşte bu ticari hat üzerinde yer alan şehirler, kısa sürede gelişmiş ve hareketli akışın avantajlarından faydalanmıştır (Nayır, 2010:185-186).

On üçüncü yüzyılın ortalarına dek 30'un üzerinde han inşa edilmiş olması ticaretin gelişmesi için gerekli yatırımlara verilen önemi ortaya koymaktadır. Kayseri'den Sivas'a ulaşan hat ya da Sinop-Antalya hattı ve buranın doğusunda kalan kesimde, sistemli bir ulaşım ağı ve kurumsallaşmış ticari faaliyet akışı bulunmaktaydı. El-Cezire bölgesinin en büyük ve gelişmiş şehirleri, bu ağın ve akışın önemli istasyonları idiler. İleride değinileceği üzere, adı geçen hatlar üzerinde kurulmuş kervansaray ağı, bunu kanıtlar niteliktedir (Danık, 1995:65).

Dönemin ekonomik faaliyet alanlarından önde gelenlerinden olan ticaret, Artuklu ekonomisinde de ikinci sırayı işgal etmektedir. Dünya ticareti, yeniçağın başlarına dek karayoluyla gerçekleştirilmekteydi. Bundan mütevellit, Avrupa'daki gelişmeler sonucu karayolu ticareti deniz yoluna kayıncaya dek merkezde bulunan şehirler ile ülke ve bölgelerin sınırlarında bulunan şehirler kritik önemi haizdi (Attar, 2006). Daha önce de bahsedildiği gibi, Dicle ve Fırat nehirlerinin belirleyiciliği ile jeostratejik açıdan kritik bir bölge olan Cezire, Basra, İran, kuzey Suriye üzerinden Akdeniz ve Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunun kesişim noktası niteliği taşımaktaydı.

Üç tarafı suyla çevrili olan Anadolu, pek çok önemli deniz liman kentine sahip olmakla birlikte özellikle doğusundaki bölge ve şehirlerarasındaki irtibatı çoğunlukla karayolu ile sağlamıştır. Karayoluyla ulaşım söz konusu olduğunda ise coğrafya ve topoğrafyanın birinci derecede belirleyici olduğu malumdur. Anadolu'da da, özellikle bu çalışmanın konusunu oluşturan Artukluların ülkesinin yer aldığı topraklarda dağ sıraları ve iki önemli nehir, Fırat ve Dicle, birincil belirleyici ticaret yolu hatlarıdır. Bölgeyi çevreleyen Toroslar, Orta Anadolu platosu, Anadolu'nun doğusunda yükselmeye başlayan dağ sıraları, vadiler ticaret yollarının oluşumunda etkindir. Bu bölgede, doğal geçit sayılabilecek geçiş noktalarının varlığı son derece az olduğundan mevcut geçiş güzergâhları ön plana çıkmış ve eski çağlardan beri oluşagelen yollar sonraki yüzyıllarda da kullanılmaya devam etmiştir.

Şüphesiz ki bir ülkenin dışarıyla/çevresiyle olan etkileşiminde coğrafi ulaşılabilirliğin etkisi doğrudandır. Artuklu ülkesinin üzerinde bulunduğu kadim ticaret yollarının varlığı da-her ne kadar istilalara açık hale getirirse de-Doğu, Batı ve Ön Asya ile olan ilişkisini kesintisiz sürdürebilmesini sağlamıştır. Burada uzanan ana hatlardan biri olan yol Malatya'dan başlayarak Hazar Denizi ve Bakü'ye ve Tahran'a ulaşmaktadır. Bu yol Asya ile olan iletişimi tesis etmekteydi. Diğer bir ana hat da Şam-Halep hattı ile Bağdat-Musul-Mardin yoludur. Artuklu'yu Ortadoğu'ya bağlayan bu yollardır (Çantay, 2008:169-170).

Ticaretin sürdürüldüğü bu ana yollar arasında, hiç şüphe yok ki, en önemlisi İpek yoluydu. Asya'dan gelen baharat, ipek ve türlü malın, İskender'den bu yana Batı'ya taşınmasını mümkün kılan bu yolun batıdaki ucu Antakya'ya varmaktaydı. Kaşgar'da ikiye ayrılan yol Çin'de yeniden birleşerek Çin kıyısında yer alan Lo-yang'da bitmekteydi (Özer, 2008: 473). Tebriz üzerinden Anadolu'ya gelen yol ise İstanbul'a ulaşıyordu. İki hat üzerinden devam eden bu yol, kuzey hattından yani Erzurum, Erzincan, Sivas, Tokat, Ankara, Bolu ve Bursa üzerinden devam etmekte, ikinci hat ise güneyden, Van, Bitlis, Diyarbakir, Urfa, Birecik, Halep, Adana, Konya, Akşehir, Kütahya ve sonra Bursa şeklinde işlemekteydi. Çağın en işlek ticari hattı üzerinde kurulmuş olan Diyarbakir, Urfa, Mardin, Hasankeyf ve Musul gibi şehirleri içerisinde barındıran Artuklu ülkesi ticaret kervanlarının geçiş ve değişiminin olduğu merkezlerdendi. Kısacası Ortadoğu'daki yoğun ticari ilişki ağının tam ortasında yer alıyordu (Özer, 2008: 475).

Kadim yolların birbirine bağladığı, elbette ki kadim yerleşim merkezleri vardı. Bunlardan Kayseri ve Malatya, Orta Anadolu'nun öne çıkan iki merkezi olageldi. Doğu ve güneydoğu Anadolu beşiğinde ise Fırat ve Dicle'nin bölümlendiği ve yeşerttiği merkezler tarih öncesi dönemden beri mevcuttu. Bunlar arasında Amid, Diyarbakir gibi Artuklu döneminde daha da gelişmiş olan şehirler bulunmaktaydı. Diyarbakir'in yanı sıra Mardin, Anadolu'yu Bitlis kanalıyla Hazar'ın güneyine Kars-Çıldır üzerinden de Kafkaslara bağlamaktaydı. Tarihin her döneminde gelişkin ve stratejik önemi haiz şehirleri olan bu yerleşimler, Artuklu egemenliğinde de aynı özelliklerini korudular. Ayrıca bu iki şehirden Turabdin Dağları üzerinden iki geçitle güney-doğu ve güneyden bağlantı sağlanmaktaydı (Çantay, 2008:171).

Bu yollarda asayişin ve ticaretin sürekliliğini sağlama adına ribat ve ilerleyen zamanlarda kervansaraylar inşa ediliyor, vakıflar yoluyla da bunların hayatiyeti sürdürülüyordu. Bunun yanı sıra, şehirlerin güvenliği inşa edilen kalelerle, yani kale-şehirler oluşturularak sağlanmaktaydı. Bu bağlamda Mardin kale-şehri, Antep-Urfa-Kızıltepe-Zaho yolu üzerinde bir kaya kütlesi üzerinde kurulmuş bir şehir olduğundan ele geçirilmesi oldukça zor konumdaydı. Nitekim zaman zaman gerçekleşen saldırılar esnasında şehir uzun süre, güçlü bir biçimde dayanabilmişti. Bunun dışında, asayiş tedbirlerinin yeterli olması, ulaşım konforunun sağlanması da bu ticaret hatlarının işlek bir halde kullanılmasına imkân tanımaktaydı (Tuncer, 2001:121). Mardin kale-şehri, Bitlis- Muş-Erciş-Çıldır-Kars kalesi üzerinden Aras nehri havzasına ulaşmakta, Erzurum ve Çoruh havzasına üzerinden devam eden hat ile de Kafkaslara, Batum'a bağlanmaktaydı.

3. Artuklular'da İktisadi ve Sosyal Politikalar

Türk toplulukların yüzyıllar içerisinde Orta Asya'dan batıya gerçekleştirdiği yoğun akın ve göçler, Anadolu'nun sosyal dokusunda esaslı bir değişime neden oldu. Göçebe hayat tarzını benimsemiş olan Türkmen gruplar, başlarda şehir hayatı ve ticari faaliyetlerden uzak durarak, hayvancılıkla ilgilendi ve bu nedenle kırsalda yaşadı. Hâkim oldukları topraklar üzerinde idari olarak teşkilatlanmaya başlayan Türkmen topluluklar ise zaman içinde ya kent/kale içindeki yerli halkla birlikte yaşamaya başladı yahut da kendilerine, mevcut şehirlerin merkezlerine yakın, yeni şehirler inşa etmeye yöneldi. Şehrin içinde kurdukları yeni mahallelerde hayatını sürdüren Türk toplulukları, şehirde mevcut ticari faaliyetlere tanıklık ederek süreç içerisinde bu faaliyetlerin öznesi haline geldi. Yeni geldikleri dönemlerde, kırsal yaşamı öncelikli olarak benimseyen Türkmenler, şehir hayatına adapte olarak, zaman zaman şehir ekonomisinin yönlendiricisi oldu (Danık, 1995:64).

Anadolu'nun genelinde, on birinci asrın başlarından itibaren yoğunlaşarak tecrübe edilen bu demografik değişim sürecinde, bir Türkmen hanedanı olan Artuklular da, ticari açıdan stratejik sayılan şehirler üzerinde hâkimiyet tesis ederek, mevcut ekonomik faaliyetlerin yönlendiricisi ve daha önemlisi teşvik edicisi oldular.

Artuklu hükümdarları, genel manada, tebasının haklarını korumuş, ağır vergi yükümlülüklerini kaldırmış, inşa ve imar faaliyetleri ve asayişin temin edilmesi suretiyle iç ve dış ticari faaliyetlerin gelişimini desteklemiş, zirai üretimi teşvik etmiş, bayındırlık faaliyetlerine önem vererek şehirlerin gelişmesine katkılarda bulunmuş, siyasi çekişmelerin odağında yer alan bu topraklarda toplumsal huzur ve refahın tesis edilmesi için gayret göstermiş ve bu yönde politika izlemişlerdir. Başka bir deyişle, iktisadi ilerlemenin ardındaki itici gücün Artuklu iktisadi zihniyetinde yattığını belirtmek gerekir.

Bu meyanda, iktisadi hayatın canlandırılması amacıyla, Artuklu beyleri zaman zaman devletlerarası antlaşmalar yapmıştır. Örneğin 1285 yılında Ermeni prensi Leon ile antlaşma yapılmış ve bu antlaşma uyarınca taraflar arasındaki ticaret ve ticari hukuk korunmuş; tüccarların içinde buldukları topraklarda güvenliğinin sağlanması ve eziyet görmemeleri teminat altına alınmıştır (Gül, 2008: 440).¹

Finans alanında yapılan ıslahatlara bir diğer örnek, Mardin emiri Necmeddin İlgazi zamanında gerçekleştirilmiştir. Hatırlanacağı üzere, Melik Tutuş'un koyduğu vergilerden dolayı, Halep halkı sıkıntı içine girmişti. Halkın İlgazi'ye şikâyeti sonucunda, şehirde vergi düzenlemelerine gidildi. Bunun yanı sıra, İlgazi ölçeklerde (ağırlık ve uzunluk birimlerinde) değişiklik yapmış ve ölçüleri

¹ Bahsi geçen antlaşma maddesi şöyledir: "İki taraf arasında yapılan ticarete zarar gelmeyecektir. Tüccarlara zulüm edilmeyecektir. Aralarında insaf ve adalet sağlanacaktır. Doğu'dan, Batı'dan, Rum'dan, Acem'den, Bağdat'tan ve diğer bölgelerden tüccar ve vatandaşlar meliklerin ülkelerinde güven ve huzur içerisinde karşılanır, herhangi bir eziyete maruz kalmazlar."

büyütmüştür. Mükus² ve mezalim³ vergilerini kaldırmış ve böylelikle halkın tevaccühünü ve minnettarlığını kazanmıştır. Yine, İlgazi Mardin ve Meyyafarikin'de de vergileri kaldırırken Hısnı Keyfa emiri Karaarslan Amid'deki bazı ağır vergi ve yaptırımları kaldırdı. Bunun, şehirde ilim ve kültür sahasının hareketlenmesine katkı sağladığı, ticari sahayı canlandırdığı ve adaletin sağlandığı kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak ne var ki, savaş hali, zaman zaman Artukluların da ağır vergi uygulamalarına başvurmasını zorunlu kılmıştır (Gül, 2008:440-441). Keza Zengiler de Haçlılarla mücadelenin faturasını oranları yükseltilem vergiler yoluyla karşılamıştır.

Artuklu ekonomisinin işleyişine ve dinamiklerine baktığımızda, sistemli bir düzenin kurulduğunu görmekteyiz. Beylik yapılanmasında, mali işler sorumlusu diyebileceğimiz Divanı Nazır bulunmakta ve tabiri caizse, günümüz Maliye Bakanının görev alanındaki sorumlulukları taşımaktaydı. Mali teftiş, hesapların tutulması ve takibi, vergilerin toplanması, cezai işlemler, müstevfi denen kişi tarafından yürütülmekteydi. Her şehrin müstevfisi ayrıydı ve her biri kendi divanlarından ya da mali birimlerden sorumluydu. Kaynak yönetimi (kaynak keşfi ve arttırılması) müstevfinin mesuliyetindeydi. Nazıra bağlı olan bu kişiler, erzak ve maaş hesaplarını kontrol eden divan-ı işraf⁴ ile irtibatlı çalışmaktaydı. Bunun dışında, ekili arazilerin sayımı, tahıl vergisinin tespit edilmesi ve bu verginin toplanmasından sorumlu olan arazi yazıcıları da görev yapmaktaydı (Gül, 2008: 441).

Artuklu ekonomisini derinden etkileyen ve işleyişi tehdit eden en büyük etmenler arasında, coğrafyanın geçiş yolları, yani göç ve istila rotaları üzerinde olması ile bölgesel, küçük güç odakları arasında süren çekişmelerdi. Ayrıca, zaman zaman Türkmen ve diğer göçebe toplulukların eşkıyalık faaliyetleri ve yağma girişimleri, Artuklu şehirleri için tehlike arz ediyordu. Özellikle, bedevi ve Kürt aşiretlerinin yaptığı saldırılar da etkiliydi. Örneğin Kürtlerin 1180'de bir Türkmen düğününü basması, bedevilerin 1200'lü yılların başlarında gerçekleştirdiği yağma hareketleri ciddi zararlara yol açmıştı (Gül, 2008: 448). Yağmacı ve eşkıya gruplarının etkinlikleri ve aktif savaş hali dışında, şehirlere uygulanan ve bazen aylar süren kuşatmalar süresince de halk erzak kıtlığından ve hastalıkların yayılmasından dolayı eziyet çekiyordu. Mesela 1190'ların sonlarında Eyyubi hükümdarı Adil'in gerçekleştirdiği uzun muhasara sonucunda Mardin ve şehir halkı önemli ölçüde zarar görmüştü.

Benzer şekilde, Haçlı seferleri esnasında hem askeri lojistik için yapılan harcamalar hem de şehirlere yapılan saldırılar veya şehirlerin elden çıkması sonucu Artuklu ekonomisi sarsılıyordu. Örneğin Haçlı saldırısı altındayken Halep şehri, hem ciddi boyutta zarar görmüş, hem de şehirden gelen zenginliğin Artuklu hazinesine aktarımı kesintiye uğramıştı. Yine, Memlüklerle olan mücadeleler boyunca Amid bölgesindeki zirai alanlar zarar görmüş ve mahsul telef olmuştu (Gül, 2008: 449).

² Meks, İç ve dış gümrük resmi, aşırı vergi. "Sözlükte "vergi tahsili, kesinti, gümrük resmi, bâc, fiyat indirimi, eksiklik" gibi anlamlara gelen meksin kökeni Akkadca'da "vergi / resim, özellikle de duhûliye (iç gümrük) resmi, toprak bastı / ayak bastı parası, geçit akçesi" mânasındaki miksu kelimesi olmalıdır... Meks geniş anlamıyla "hesap veya kesenek, kesinti, vergi / resim" mânasına gelir; dar anlamıyla bir ülkedeki mahallî idarelerin kendi bölgelerine giren ticaret mallarından rıhtımlar, sınır gümrükleri, şehir kapıları, köprü başları, derbendler, kapanlar veya pazarlarda aldıkları duhûliye resimlerini ifade eder. Ticaret metâi için aynı ülke toprakları içinde satışa sunulacağı nihai pazara ulaşıncaya kadar transit geçtiği muhtelif idarî bölgelerde ödenen mekslerin toplamı genellikle büyük bir yekün tuttuğundan kelimenin anlamı zamanla genişlemiş, ticaret metâinden alınan ağır gayri meşrû vergilerin genel adı olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Bu husus "zulüm, zorbalık" ve "hıyanet" in meksin çağrışımları arasında bulunmasının sebebinin açıklamaktadır." Cengiz Kallek, "Meks," TDV İslam Ansiklopedisi, c. 28, s. 583-584. İlk İslam devletlerinde de uygulanan bu vergiler, Eyyubi meliki Selahaddin Eyyubi tarafından da kaldırılmış fakat halefi tarafından yeniden uygulamaya sokulmuştur.

³ "Mezalim, sözlük anlamına bağlı olarak mezâlim fıkıh literatüründe hem şahsa hem mala yönelik haksızlıklar için kullanılsa da daha çok malla ilgili hak ihlallerinde ve "gasp, hırsızlık gibi yollarla kazanılan mal ve elde edilen gelirler, mükelleflerden kanunsuz olarak tahsil edilen vergiler, hukuka aykırı şekilde el konulan mallar" anlamında yaygınlık kazanmıştır. İdarî ve hukukî bir müessese olarak ise mezâlim "normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlanacağı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idarî şikâyetleri dinlemek üzere oluşturulmuş yüksek kurul" şeklinde tanımlanabilir." Celal Yeniçeri, "Mezalim," TDV İslam Ansiklopedisi, c. 29, s. 516.

⁴ Birimin başındaki kişi, nazirü'l-mal, nazirü'l-devâvin ya da nazirü'l-nüzzar olarak isimlendirilmiştir (Gül, 2008: 445).

Yüzyıllardır süren çeşitli ve verimli tarımsal üretimi mümkün kılan temel koşullar, elbette ki, tabii koşullardı. Bununla beraber bu bölge, siyasal açıdan oldukça hareketli, çetin ve sürekli iktidar mücadelelerinin yaşandığı geniş bir zeminin parçası olageldi. Artuklu devri de süregiden bu siyasal istikrarsızlıklardan nasibini almıştır. Dolayısıyla, iklim ve topoğrafya koşullarının, salt, ihtiyacı karşılar nitelikte olması, zirai üretimin kapasitesini arttırmada yeterli koşulu sağlayamaz. Bu noktada, Artuklu emirlerinin, şehirlerin güvenliği ve iktisadi faaliyetlerin, güvenceli ve sağlıklı bir ortamda yürütülmesini temin etmedeki katkılarını anmak gerekir. Bu açıdan incelendiğinde, bilhassa vergi oranları, çiftçiye sağlanan kolaylıklar ve üretimi koruyup arttıran tedbirlerin alınması gibi konularda yapılan düzenlemeler, doğru zirai politikaların sürdürülmesinde ve tarımın ekonomiye olan katkısının maksimize edilmesinde Artuklu yönetiminin isabetli davrandığını göstermektedir. Dönem dönem uzun süreli savaşlarla tahrip olan şehirler ve ekim alanları, teşvik edici vergi oranlarıyla yeniden işlenebilir hale getirilmiş, göç sonrası boşalan araziler, yeniden ekilebilir topraklar haline getirilerek ekonomiye kazandırılmıştır. Bu doğrultuda, örneğin İbn Havkal'ın rivayetine göre, son derece bereketli topraklara sahip Cezire'de toplanan vergiler artmış ve Makdisi'nin kayıtlarına göre de bölge, erzak ambarı konumuna dönüşmüştü (Çevik, 2002:305). Bununla bağlantılı olarak, zaman içinde, şehirlerden toplanan haraç miktarında ciddi artışlar gerçekleşmişti.⁵

Onuncu asırda görülen bu gelişim süreci, on birinci yüzyılın sonlarına doğru, Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın ölümüyle sekteye uğradı. Zira Artukluların sonradan hâkimi olacağı bu havalide, bu sebeple yönetim boşluğu ortaya çıktı ve bu durum, ekonomik istikrara balta vurdu. Nihayet, bu yönetim boşluğunun ardından gelen uzun soluklu Artuklu hâkimiyeti, ekonomik koşulları normale döndürerek halka eski refahını yeniden kazandırdı. İbn'ül- Ezrak'ın bununla ilgili ifadeleri dikkat çekicidir (Çevik, 2002:306):

“...halk daha önce büyük bir korku içinde evlerine dönebiliyordu. İdarecilerin sürtüşmeleri ve sık sık meydana gelen iktidar değişikliği yerleşim yerlerinin pek çoğunu harabeye çevirmişti, ayrıca iktidarı ele alanlar saltanatta sürekli kalmayacaklarını bildikleri için halkın mallarını müsadere edip onlara zulüm işkence etmişlerdi.”

Elbette ki, on üçüncü asırdan itibaren, Harezmliler, Moğollar ve Timur'un ortaya çıkışları sadece Artuklu toprakları için değil, aynı göç yolları üzerinde bulunan diğer beylik ve emirlikler için de ciddi bir tehdit oluşturdu. Nitekim bölge ekonomileri ve sosyal düzen, adı geçen siyasi iradelerin yıkıcı etkisine maruz kaldı. Bunun sonucu olarak zuhur eden siyasal istikrarsızlık, şehir hayatı ile iktisadi faaliyetlerin sekteye uğramasına neden oldu.

Bu faktörlerin yanı sıra, şu hususu da hatırlatmakta fayda vardır: Yönetimin aldığı güvenlik tedbirleri, örneğin yol kesen toplulukların bertaraf edilerek şehrin kapılarının ve ticaret güzergâhlarının güvenli hale getirilmesi ile tüccar kervanlarının muhafızlar tarafından korunması, elbette ki, istikrarlı bir ekonomik gelişmenin önkoşuluydu. Ancak, deprem, sel gibi doğal afetler ile çekirge sürüsü saldırıları ya da salgın hastalıklar gibi çağa ait sorunlar, müdahaleyi zaman zaman imkânsız kılan gelişmelerdi. Bunlar da, Artuklu ekonomisini zora sokmuştur. Örneğin 410/1110-1111 senesinde Cezire'yi vuran şiddetli kıtlık ve akabinde vuran çekirge sürüsü istilas⁶, 432/1040-41 senesinde Amid'de yaşanan iki deprem, keza 436/1044-1045 senesinde Tebriz merkezli yaşanan büyük bir deprem ile yine Diyarbekir ve Ahlat civarını etkileyen 438/1046 senesinde yaşanan deprem; 469/1076-1077 senesinde el-Cezire'yi etkisi altına alan geniş veba salgını; 514/1120 senesinde Mardin'de meydana gelen şiddetli dolu yağışı ile 560/1165 senesinde Meyyafarikin'de yaşanan sel felaketi; 572/1176 senesinde Nusaybin ve Turabdin bölgelerini içine alan ve köylerin boşalmasına neden olan kuraklık; 574/1178 senesinde Artuklu hakimiyet sahasını içine alan bölgede görülen kıtlık ve veba salgını; yine 597/1200 senesinde el-Cezire ve Şam'ı vuran şiddetli deprem ve 620/1223-1224 tarihinde Diyarbekir ve civarında görülen çekirge istilas⁶ ciddi boyutlarda maddi ve manevi kayıplara yol açan olaylar arasındadır (Çevik, 2006:310-312).

⁵ Haraç miktarlarına dair ayrıntılı bilgi için bkz., Çevik, 2002: 306.

⁶ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*, Türkçe'ye çeviren Hrand D. Andreasyan; notlar Edouard Dulaure, Mükrimin Halil Yinanç, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1962, s. 3.

Bunlara ilaveten, tarımsal üretimin sekteye uğramasındaki en önemli bir başka etken de siyasi istikrarsızlıklar yahut keyfi yönetim uygulamaları idi. Ancak bunların iktisadi dalgalanmalardaki payı, zaman zaman, göçebe toplulukların şehirlere yaptığı baskın ve yağma hareketlerinin bıraktığı toplumsal ve iktisadi etki yanında daha küçüktü. Örneğin 581/1185 yılında yaşanan Türkmen-Kürt savaşı, uzun süreli yağma hareketleri ve iktisadi kargaşaya neden olmuştu. Söz konusu hareketlilik Diyarbakir odağında el-Cezire mıntikasını, Musul, Suriye, Ahlat, Şehrizer ve Azerbaycan gibi komşu bölgeleri de etkiledi. On yıl sürecek olan bu hareketlilik, yağma, yol kesme, insanların katledilmesi gibi olayların görüldüğü, bunun neticesinde tarımsal üretim açısından da ciddi kayıpların yaşandığı bir süreç oldu. Türkmen ve Kürt toplulukların ileri gelenleriyle yapılan görüşmeler neticesinde sulh elde edildi. Gayrimüslim unsurların da etkilendiği bu yağma hareketleri esnasında gelişen olaylara dair, Çevik'ten (2006) nakille, Süryani Mihail'in kayıtlarında, olayların vahametini tasvir eden şu ifadeler yer almaktadır:

“Türkmen harbinin başladığı 1185 tarihinde, bize cem olarak tahrip edici çekirge akını ile diğer fenalıklar da başladı. Açlık o kadar şiddetlendi ki insanlar, ölümler ile her türlü menfur şeyleri yediler. Birçok adamlar çocuklarını sattılar. Yalnız Şabahtan bölgesinde, Düneysir'de 22 bin erkek ve kız çocuğu yazı ile satıldı. Bunlar köle olarak kâmilan Babilonya'ya (Musul) götürüldüler.”(Çevik, 2006:309)

Bu tip olaylar, Artuklu topraklarında zaman zaman görülmeye devam etmiş, bazen yolculuklar silahsız sürdürülemez hale gelmişti. 599/1202 senesinde Türkmenlerin Diyarbakir'de başlattığı yol kesme olayları, bu kabildendi. Arap topluluklar tarafından gerçekleştirilen saldırılar sonucu da (622/1225) bölgedeki yerleşim yerleri harap oldu, kervanlar yolculuklarına devam etmekte güçlük çekti (Çevik, 2006:310).

Şehir ve köylerde iktisadi faaliyetlerle üretimlerin durması ya da sekteye uğramasının bir başka nedeni de gerçekleştirilen düşman saldırıları idi. Mesela Musul emiri Seyfeddin Gazi, 542/1147 senesinde Mardin'e girerek şehri yağmaladı ve tahrip etti. Mardin'e zarar veren bir başka saldırı, 623/1226 senesinde, bu sefer Eyyubiler tarafından gerçekleştirildi. Şehir ve kırsalda ekonominin zarar görmesinin yanı sıra, oluşan toplumsal dengesizlik ve düzensizlik, göç gibi demografik sorunları da beraberinde getirdi (Çevik, 2006:310).

Sonuç ve Değerlendirme

Artuklu iktisadi hayatını anlatmak istediğimiz bu çalışmada özellikle beyliğin kurulmuş olduğu bölgenin jeopolitik ve jeostratejik yapısı ekonomik yapının şekillenmesinde etkili olmuştur. Göçebe kültürünün bir mensubu olan Artuklular da ilk başlarda tarım ve hayvancılık yoğunluklu bir iktisadi yaşam etkili iken şehirli ve yerleşik hayata geçmiş oldukları zamanlarda çeşitli faktörlerin de etkisiyle ticaret ve zanaat faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Bu dönemde Mardin, Harput, Meyyafarikın, Amid gibi Artuklu şehirleri ticari faaliyetlerin bölgedeki önemli merkezlerine dönüşmüştür. Dönüşüm kendisini bu şehirlerde sosyo-kültürel, sanat ve mimari gibi alanlarda da göstermiştir. Artuklu ülkesinde canlı bir ticaret hayatı olduğunu ve değişim aracı olarak da kendilerine ait paralarının kullanıldığını görmekteyiz. Hatta bu ekonomik hareketlilik sonucu beyliğin değişik yerlerinde darphaneler kurulduğunu biliyoruz. Ticari yolların korunması, yollarda güvenliğin sağlanması, konaklama amaçlı kervansarayların yapılması da bu noktada dikkat çekicidir. Artuklu beyleri iktisadi faaliyetlerin sürdürülmesi için bir dizi vergi kolaylıkları sağlamış bazı zamanlarda da komşu devletlerle ticari antlaşmalar yapma yoluna gitmiştir. Devletin iktisadi hayat üzerindeki kolaylaştırıcı tavrı Artuklu ülkesinde refahın artmasında etkili olmuştur.

Kaynakça

- Attar, Aygün (2006), “Artuklular döneminde Mardin”, *Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Elazığ Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, cilt 4, sayı 1, s. 1-17.
- Çantay, Gönül (2008), “Yollar, Göçler ve Mardin Kale-şehri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar, c. 2, s. 167-178.
- Çevik, Adnan (2002), *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Danık, Ertuğrul (1995), *Ortaçağ'da Harput, (11-15. Yüzyıllarda)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- El-Hamevi (1955), Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut, *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut, 1955, c. V.
- Gül, Muammer (2008), "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar, c. 2, Mardin, s. 434-452.
- Polo, Marco (1971). *Marco Polo Seyahatnamesi I*, haz. Filiz Dokuman, İstanbul, Tercüman Yayınları.
- Kallek, Cengiz, "Meks", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, s. 583-584.
- Nayır, Şeyhmus (2010). *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*. Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özer, M. Halis (2008), "Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar, c. 2, Mardin, s. 471-480.
- Özmen, Mehmet Emin (2007), *Anadolu Selçuklularının Artuklular ile İlişkileri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tuncer, Orhan Cezmi (2001), "Diyarbakır-Mardin ve Diyarbakır-Urfa Yolu", <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/28601>, s. 113-126.
- Turan, Osman (2013), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 -1162)*, çev. Hrand D. Andresyan, Ankara1987.
- Usta, A. (2002), "Artuklular" *Türkler*, c. 6, s. 810-831.
- Yeniçeri, Celal, "Mezalim" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, s. 515-518.

EXTENDED ABSTRACT

Aim and Scope: When taking into consideration works on Artuqids and ongoing discussions this medieval period of time appears as an age which needs to be shed light from many aspects. The main goal of the study is to chronologically describe Artuqids' socio-economic structure in terms of three branches within the framework of historical and contemporary sources and to assess an integrated and up-to-date evaluation.

Methods: Both printed and electronic works published in parallel with the goals and contents of the study were tried to be reached, works accessed were processed and interpreted, and the data obtained was integrated. Theoretical framework of the study is based on two types of fundamental sources: literature and historical sources. Secondary sources forming the first category contain past and current field works such as theses, books, papers and proceedings. Historical or primary sources forming the second category are made up of witnessing accounts relevant to the investigated period of time such as travel accounts, chronicles or vekayinames, epigraphes, coins, and architectural monuments.

Findings: Artuqids carried on practices aimed at assuring public welfare by an economic model which was deemed as exclusive of them. These practices made an impact on other emirates and states

Conclusion: The study concludes that it is able to feature a contribution to the understanding of socio-economic structure of Artuqids.